

УДК 930.253:929Грушевський](477.44)

К. В. ЗАВАЛЬНЮК*

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО РОДИНУ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

На основі щоденникових записів М. С. Грушевського висвітлено обставини та подробиці його перебування у с. Сестринівці на Вінниччині. Представлено записи з метричних книг Свято-Покровської церкви с. Сестринівки, які дозволяють уточнити родовід визначного історика та державного діяча.

Ключові слова: М. С. Грушевський; с. Сестринівка; Свято-Покровська церква; Опокови; родовід.

У житті і творчій долі визначного українського вченого-історика та одного з творців нашої державності Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) особливе місце займало с. Сестринівка Бердичівського повіту Київської губернії (нині – Козятинського району Вінницької області) – мальовничий край з багатими духовними традиціями, де тривалий час настоятелем місцевої Свято-Покровської церкви був його дід по лінії матері Глафіри – Захар Іванович Опоков (1814–1895). У своїх “Споминах” Михайло Сергійович згодом писав: “І коли я все-таки любив Сестринівку незвичайно, страшенно мріяв про неї й линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя, то се було тому, що як-не-як се був властиво одинокий пункт, де я міг зв’язуватись з українською стихією, дотикатися до української землі, до її природи, до її культури – не вважаючи на всі дефекти тих форм, в котрих виступала ся стихія”¹.

На думку сучасних істориків, Вінниччина, Поділля, а разом із тим і Україна відкрилися для малолітнього Михайла у 1873 р., куди його привіз батько з Кавказу до діда по матері – священика Захара Опокова². Пізніше М. С. Грушевський згадував: “...Перші роки ми жили в Ставрополі без виїзду. Може бути, що батьки мої були втомлені тою одисеєю, котру мусіли відбути в попередніх роках – переселення з Холма до Сестринівки, подорож до Кутаїса й назад і потім до Ставрополя, се були не жарти в тодішніх часах. Але в 1873 році, користаючи з можливості взяти двохмісячну відпустку, батько повіз нас усіх до діда, до Сестринівки. Враження сеї великої подорожі покрилося враженнями пізніших аналогічних поїздок, і мало деталей зосталось з неї в моїй пам’яті. Але вони були незвичайно сильні, яскраві. Українське село, ліси, води, український народ, українська мова – все се ввірвалося в мою душу як якийсь інший, кращий світ, до котрого я потім міг тільки

* Завальнюк Костянтин Вікторович – кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області.

душею і мрією тягнутися, відраховуючи місяць за місяцем ті три роки, коли батьки мої могли повторити сю подорож...”⁷³.

Щоправда, сам Михайло Сергійович у “Щоденнику” подає зовсім іншу дату свого першого побачення з Сестринівкою, – 1867 р. “6 [серпня 1892 р.], четв[ер]. Оце й Спас – на горі! Чогось він мені дуже тут в Сестренівці пам’ятний; перший раз був я тут на Спаса коли – мабуть чи не 1867 [року]! Як тільки носили мене в церкву”⁷⁴.

У 1876 р. родина Михайла Грушевського знову навідалася у Сестринівку. Михайлові йшов тоді десятий рік. Вже на той час це було величезне поселення. Особливим своїм етнографізмом воно не відзначалося і мало, за словами Михайла Сергійовича, не малоросійський характер, а сильну домішку так званих офіціалістів, шляхти сумнівного походження та всілякого елементу, котрий тяжів до поляків, підкреслював одягом та говіркою свою неприналежність до хлопства. Чоловіки, приміром, носили кашкети і шили з простого сукна не свитки, а щось на кшталт пальт. По-міщанськи намагалися одягатися й тутешні жінки.

На той час неподалік села вже була побудована залізниця, що тягнулася від Києва до Балти, а в кількох кілометрах звідси – в Козятині – споруджувався великий залізничний вузол. Туди й спішили на заробітки сестринівські чоловіки, а село з цих причин набирало контурів приміського. Формувався й новий уклад життя в ньому. “...Я милувався українською мовою в устах хоч би й сестринівської шляхти, хоч би того духовного товариства, що бувало на сестринівськiм попiвствi, хоч сi люди, що говорили сею мовою, i не мали до неї пошанiвки. Я кохавсь у сiм селi, що назверх мало всi українськi прикмети – бiленькi, назверх чепурнi хатки, солом’янi стрiхи, садки, городи й перелази, зарослi вербами “береги”. Як найкращi пахощi я вiдчував запахи дьогтю на дорозi, сильнi пахощi ярини в повітрі, дух старої соломи на току, збiжжя в коморах. Старе попiвство, крите соломою, з старосвітським ганочком i на жовто помазаною призьбою навколо, мащенi, не оббитi обоями стiни попiвства, дерев’янi, некрашенi пiдлоги з широкими шпарами... (...) Коло попiвства дерев’яна, пофарбована бiлою фарбою велика трибанна церква українського стилю серед засадженого вишняком цвинтаря, засiяного фамiлійними й чужими могилками. (...)

Життя в Сестринівці було для мене одним неустанным святом, де не можна було встигнути використати всiх утiх i приємностей, якi розгорталися ним, i тiльки з страхом зоставалося рахувати тижнi й днi, якi зоставалися до кiнця сього свята – до Успенiя, коли витягалися куфри, пакувалася всяка всячина, i треба було iхати на козятинський двiрець i пiдiймати всю муку тодiшнього подорожування третiм класом – на другий тратитися батьки вважали недопустимим”⁷⁵.

Як засвiдчують наступнi сторiнки “Споминiв”, востаннє побував тут у юнацькi роки М. Грушевський ще в 1882 р., повертаючись

з батьком із Москви. Дідове обійстя він не впізнав – воно згоріло. На його ж місці було вибудовано нове попівство – дерев'яне, просторніше. “...І сама Сестринівка значно вилянула – і люде її наслідком впливів сусіднього Козятина, і сама природа. Літа брали силу над дідом, він тратив енергію, все менше займався парафією і хазяйством. Підростав молодняк – внуки і внучки. Але між ними не було нікого, з ким би мені довелося зжитися ближче”⁶.

Неодноразово відвідував Сестринівку М. Грушевський і в студентські роки, навчаючись в Київському університеті Св. Володимира (до речі, його наставником був уродженець тодішнього містечка Махнівка, нині – село у Козятинському районі Вінницької області – Володимир Боніфатійович Антонович).

Ось лише кілька витягів із “Щоденника” М. Грушевського, які підтверджують сказане:

“2 [листопада 1890 р.]. Ось я й знову в Сестренівці, хоч поки дістався, то доводилося думати, що краще було б і не їхати, та й бабуна трохи й теж думали. Мусив топати з жидком кудись і через паркани перелазити, сидіти в его хаті (хоч було доволі чисто; мене от ще яка думка вразила: я чув як жидівка балакала з дочкою, а далі чую – дитинка сопе і губками чвака, мене се здивувало – я ждав наче, щоб і дитина сонна й таке инче якось одмінно од дитини християнської, чи що). Дорогою перевернувся, мусив піднімати воза, загубили якогось ключа – мене мучила думка, що то через мене, й я погоничу дав сорок грошей. Почуваю себе не зовсім здоровим і вчора молився, й уранці, й увечері.

5 [листопада 1890 р.]. Не писав, бо й у суботу, й у неділю був у церкві; утренью проспав, повичитав [сам]. Досадно було з простудою – насморк і голова боліла, але зранку полекшало. Теж за учорашне, що не святкував – думки ходили. Балакав сьогодні з дідом за [далі замість слова намальований значок \ddagger . – К. 3.] казав дуже приємні речі.

6 [листопада 1890 р.]. Сьогодні прокинувся у досаді – не молився звчора й уночі почував себе погано – прокидався часто й це споминалося; помолвився вже вранці на постілі. Потім згадалося, що 8-го свято св. Михайла архистр[атиґа] й що за тим – то мині нічого не можна буде зробити. Далі став думати за дорогу – усе думки докучали. У псалтирі росс[ійській] дуже добре місце: Він сказав беззаконному: що ти береш завіт мій у уста свої, ти ж ненавидиш Заповіді мої.

7 [листопада 1890 р.]. Вернувся я до “своєї” хати (до Києва. – К. 3.)”⁷.

Наступне побачення М. С. Грушевського із Сестринівкою відбулося у квітні 1891 р., куди він прибув на святкування Великодня, а також для того, щоб “трохи втихомириться”. Виїхав із Сестринівки у неділю, 28 квітня [...]⁸.

З “великою радістю” прибув Михайло Сергійович у Сестринівку 23 березня 1892 р. Вже 26 березня у його “Щоденнику” з’явився такий

запис: “Вчорашній день пройшов аби як – з Козятина приїздила матушка, а то писав листи, котріх послав 11 і 8 бандеролів, циркуляр до батюшок барських (йдеться про лист, який розіслав М. Грушевський по православних парафіях, в якому просив повідомити про можливі документи до його теми магістерської дисертації – К. З.). А вчора прочитав один томик Карамзіна. Роботи багато, але ніякого смущення не почуваю. От тільки якби відповід[ь] од Др[агомирова] [прийшла)]!”⁹ (напевно, йдеться про лист М. Грушевського командувачу Київського військового округу М. І. Драгомирову з проханням сприяти переводу чоловіка його сестри Ганни – Віктора Шамрая на службу в Київ – К. З.).

Так само насиченими плідною творчою працею були й інші дні перебування М. С. Грушевського у Сестринівці: “27 [березня 1892 р.]. Вчорашній день зате нічого не робив окрім читання, навіть на служеніє тільки зайшов. Дочитав Карамзіна, читаю Забелина (російський історик і археолог І. Є. Забелін. – К. З.) і т[ак] д[алі]. День був вчора ясний і гарний, так що я по садку волочився. А сьогодні похмуро. Приносили вчора пошту, але звичайно міні ще нічого”¹⁰.

Окрім студіювання історичних праць вітчизняних та зарубіжних авторів (М. Бобжинський, М. Ф. Владимирський-Буданов та ін.), Михайло Сергійович також займався збиранням історичних документів для своєї майбутньої дисертації про Барське староство. Спостеріг Михайло Сергійович у Сестринівці і таке ганебне “малоросійське” явище, як комплекс національної меншовартості та плазування перед сильнішим: “13 [квітня 1892 р.], вівт[орок]. Учора з дідом їздили до Васюти (один із місцевих священиків – К. З.) з поводу тих документів — дуже нещасливо. Документів ніяких добрих не знайшлося, тільки з поляками мусив комплиментувати, одбіг там свого пледу[?] й дід дуже сердився. Їдучи, міркував на тему – будуче наше! Але ввечері мене огорнули сумні думки з поводу того самого будучого. Надала цього суму багато й бабуня, сказавши, що не бачить ніякої одміни між тутейшим людом і російським і більш любить мову російську як мужичу”¹¹. Невдовзі, 17 квітня 1892 р. увечері М. Грушевський був уже в Києві, де наступного дня виступив на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця¹².

З 19 липня по 24 серпня 1892 р. Михайло Сергійович знову гостював у Сестринівці¹³. До речі, це був найтриваліший та найблаготворніший період його перебування на батьківщині матері. “Я трохи заспокоївся, впливає місце – гарно тут”, – такий запис з’явився у “Щоденнику” М. Грушевського вже наступного дня після прибуття до Сестринівки¹⁴. Перебування у Сестринівці також дозволило М. Грушевському детально ознайомитися з творами Ієроніма Ясинського, Томаса Гоббса, Карла Гока, Адама Сміта, Михайла Лермонтова, Томаса Мальтуса, Людвіга Гейссера та попрацювати над своєю дисертацією.

Досить цікавими виглядають рядки про сповідь Михайла Сергійовича 7 серпня 1892 р. в отця Павла Завадінського. Ці рядки свідчать про щирість почуттів, правдивість та самокритичність майбутнього вченого та політика зі світовим ім'ям: “Боявся, що о[тець] Павел не зрозуміє, чи я не зможу висловити [думки]. Але зрозумів, здаєця, доволі добре й сказав, що ж то за жертва, коли однією рукою даєш, а другою хочеш взяти назад, казав також про те, що ліпше жити в мирі, як іти в монастир – бо я сказав за се своє бажання колишне гля зрозум[іння] моєї ситуації моральної; бо зпочатку (я казав, [що] бувають часом думки, що побуджують до жертв мене великих і я їм не піддаюся, тай хай Господь простить, як согрішаю), він сказав, що як совість дозволяє, то й добре, а я став казати, що єсть совість сожженная й він згодився, що недобровольн[ое] даение – нічого доброго [не має] й сказав за те, що вгорі. Каявся та[к] же, що скверні маю думки, [...], що погрішаю холодноїстю, празднослов[ієм], осужденієм й честолюбієм. По сповіді почував себе спокійно, хоч досадно було, що багато балакав”¹⁵.

І, нарешті, останній запис у “Щоденнику” М. С. Грушевського свідчить про його перебування у Сестринівці з 23 до 31 березня 1893 р.: “1. IV[1893 р.], четв[ер]. 23. III рано виїхав я в Сестр[инівку]; хоч по заняттям моїм не випадало, але раз, що тра було одвезти артос і вино, а друге – хтів втікти од Київа; почував себе дуже знервовано й втомлено. В Сестр[инівці] було б добре, але скоро я заслаб – в п'ятницю було дуже зле, так що й не говорив, і з того доволі було вагання й смутку, друге, погода була зла, а третє – на 1-й день була знову спокуса – читаючи часопись, начитав, що на жіночий інститут медичний не стає 800 тис[яч] й подумав, оскільки здаєця так би то – а що якби показати прихильність, пожертвувать всі свої 10 т[исяч], додавши, що се весь мій статок, і хоч додав зараз про малодушіє, але се мене вразило й надало турботи, хоч менче далеко, як попередні. Господи, Господи, просвіти мене; я уважаю подобні до сего quazi обіцянки за необов'язкові, уважаю се за спокусу, котрій мушу стати твердо навпроти. До того не було коректури, ані листів друкованих, що просив вислати Марка, не стало роботи, ждали дівчат – Злот[оверховникових] і Опок[ових], почував я себе поганенько, тім виїхав в середу, вчора [до Київа]”¹⁶.

Востаннє М. Грушевський, 28-річний професор Львівського університету, приїздив у Сестринівку на сповідь до діда у 1894 р., за декілька місяців до його смерті¹⁷.

Чимало важливої інформації про родовід М. С. Грушевського можна також віднайти у метричних книгах Свято-Покровської церкви с. Сестринівки, що зберігаються у Державному архіві Вінницької області (найдавніша з них датується 1852 р.). Так, у метричній книзі

за 1852 р. є запис про народження 3 лютого* у дячка Сестринівської церкви Микити Петровича Опокова та його дружини Мотрони Іванівни дочки Ганни. Хрещеною матір'ю новонародженої була сестра матері Михайла Грушевського – Вікторія¹⁸.

У метричній книзі за 1856 р. є запис про народження та охрещення 1 жовтня у благочинного священика Свято-Покровської церкви Захара Івановича Опокова та його дружини Ганни Василівни сина Олександра, який помер у грудні 1862 р.¹⁹

8 березня 1859 р. у подружжя Опокових народився ще один син – Феофіл (охрещений 15 березня). Хрещеними батьками хлопчика були священик села Плоска Сквирського повіту Київської губернії Іоанікій Опоков та дружина священика с. Блажіївки Івана Крижановського – Надія Василівна²⁰.

Наступний метричний запис, пов'язаний з родиною Опокових, датується 1867 р. 12 травня 1867 р. у місцевого дячка Йова Григоровича Шишковського та його дружини Марії Василівни народилася дочка Ликера (охрещена 18 травня). Хрещеними батьками новонародженої були стихарний дячок с. Гадомців Юхим Федорович Грушевський (брат батька Михайла Грушевського) та дружина стихарного дячка с. Малої Чернявки – Катерина Мізерницька²¹.

Також у Сестринівці 4 квітня 1869 р. народилася (охрещена 5 квітня) рідна сестра Михайла Грушевського – Ганна (у заміжжі – Шамрай). У графі про батьків у метричній книзі зазначено (переклад з російської): “Учитель гімназії Сергій Федорів син Грушевський і законна дружина його Глафіра Захарова, обоє православного віросповідання”²². Хрещеними батьками Ганни Грушевської були священик с. Блажіївки Іван Павлович Крижановський та дружина священика Дашкевича – Вікторія Захарівна, донька священика З. Опокова²³.

Ще один метричний запис засвідчує, що 27 липня 1874 р. у вихователя Київської Володимирської військової гімназії Захара Захаровича Опокова (дядько М. Грушевського) та його дружини Олімпіади Іванівни народилася дочка Софія (охрещена 30 липня). Хрещеними батьками її були помічник контролера Державного банку у Києві Іполит Захарович Опоков та дружина законовчителя Чернігівської гімназії – Павліна Захарівна Златоверховнікова (донька священика З. Опокова)²⁴.

І, нарешті, скупі рядки метричної книги за 1895 р. сповіщають сумну новину про те, що 26 листопада у віці 84 років “наглою смертю” помер від паралічу серця настоятель сестринівської парафії протоієрей Захар Іванович Опоков. Похований був дід М. Грушевського 28 листопада 1895 р. на церковному погості. Обряд поховання здійснив благочинний священик Афанасій Недельський²⁵.

* Тут і далі дати подаються за старим стилем.

Перелік документів про родину М. С. Грушевського

№ з/п	Заголовок документа	Дата	Пошукові дані	Примітка
1.	Метричний запис про охрещення Ганни Микитівни Опокової. Хрещений батько – дід Грушевського по лінії матері – Захарій Опоков.	1853 р.	Ф. Д-904. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 63в.–7.	скан. 004-006
2.	Метричний запис про народження в Захарія Опокова сина Олександра (дядька Михайла Грушевського).	1856 р.	Ф. Д-904. Оп. 2, Спр. 120. Арк. 60зв.– 60а.	скан. 004, 007-008.
3.	Метричний запис про народження в Захарія Опокова сина Теофіла (дядька Михайла Грушевського).	1859 р.	Ф. Д-904. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 92зв.–93.	скан. 004, 009-010
4.	Метричний запис про охрещення Ликери Шишковської (дочки місцевого дячка). Хрещений батько – дячок Юхим Федорович Грушевський (очевидно, брат батька М. С. Грушевського).	1877 р.	Ф. Д-904. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 204зв.– 205.	скан. 004, 011-012
5.	Метричний запис про народження рідної сестри М. С. Грушевського – Ганни. Зазначено, що батьками є: учитель гімназії Сергій Федорович Грушевський і законна його дружина – Глафіра Захарова.	4 квіт. 1869 р.	Ф. Д-904. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 226зв.– 227.	скан 004, 013-014
6.	Метричний запис про охрещення Софії Захарівни Опокової. Хрещений батько – Іполит Захарович Опоков (брат діда М. С. Грушевського), помічник контролера Київського державного банку.	1874 р.	Ф. Д-904, Оп. 2, Спр. 120, Арк. 279зв.– 280.	скан 004,015-016
7.	Запис про смерть настоятеля Сестринівської церкви Захарія Опокова у віці 84 роки від паралічу серця.	26 листоп. (за ст. ст.) 1895 р.	Ф. Д-904, Оп. 2, Спр. 170, Арк. 190зв.– 191.	скан. 001-003

Таким чином, документи із фондів Держархіву Вінницької області дозволяють уточнити родовід визначного українського вченого-історика, громадського та державного діяча М. С. Грушевського, а також доповнити його біографію новими деталями.

¹ *Грушевський М.* Спомини. Київ, 1988. № 9. С. 138.

² *Зінько Ю., Романюк І.* Поділля і поділлязнавство як історико-географічний фактор у творчості М. С. Грушевського//Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист. Вінниця, 2006. С. 201.

³ *Грушевський М.* Зазнач. твір. С.136.

⁴ *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.)/упор. Л. Зашкільняк. Київ, 1997. С. 179.

⁵ *Грушевський М.* Зазнач. твір. С. 138–139.

⁶ *Страшний В.* Над Поділлям дух Грушевського витає//Грушевський М. С. – державотворець, громадський діяч, вчений, публіцист. Вінниця, 2006. С. 210–211.

⁷ *Грушевський М. С.* Щоденник... С. 74–75.

⁸ Там само. С. 106–110.

⁹ Там само. С. 159.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. С. 161–162.

¹² Там само. С. 163.

¹³ Там само. С. 176–184.

¹⁴ Там само. С. 176.

¹⁵ Там само. С. 179–180.

¹⁶ Там само. С. 183.

¹⁷ *Зінько Ю., Романюк І.* Зазнач. твір. С. 201.

¹⁸ Держархів Вінницької обл. (Державний архів Вінницької області). Ф. Д-904. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 63в.–7.

¹⁹ Там само. Арк. 60зв.

²⁰ Там само. Арк. 92зв.–93.

²¹ Там само. Арк. 204зв.–205.

²² Там само. Арк. 226зв.

²³ Там само. Арк. 227.

²⁴ Там само. Арк. 279зв.–280.

²⁵ Там само. Спр. 170. Арк. 190зв.–191.

The article, based on dairy notes of M. S. Hrushevsky, tells about circumstances and details of his staying in Sestrynivka village on Vinnytsya Region. Author analyzed metrical books of Saint-Pokrova Church of Sestrynivka village, that helped to clarify the ancestry of prominent historian.

Key words: M. S. Hrushevsky; Sestrynivka village; Saint-Pokrova Church; Опоков's; the ancestry.